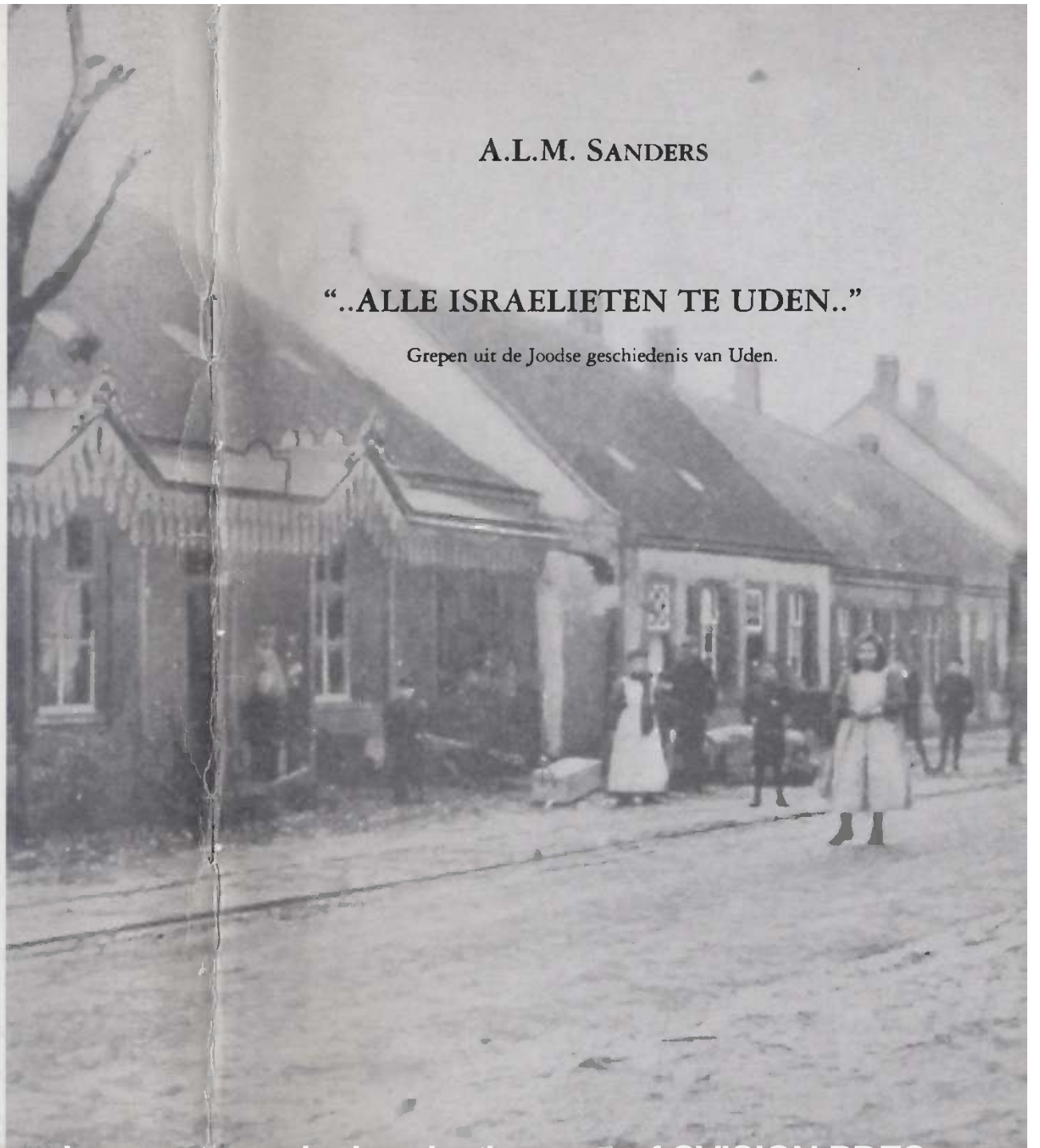

A.L.M. SANDERS

“..ALLE ISRAELIETEN TE UDEN..”

Grepen uit de Joodse geschiedenis van Uden.

1997-1900

“..ALLE ISRAELIETEN TE UDEN..”

Grepen uit de Joodse geschiedenis van Uden.

door

A.L.M. SANDERS

Uden, 1997

INHOUD

Voorwoord	pag. 5
Inleiding	pag. 7
De Joodse bewoners van Uden	pag. 9
Geloofsleven	pag. 17
Sociale verhoudingen	pag. 23
De veehandel	pag. 31
De Tweede Wereldoorlog	pag. 39
Slot	pag. 47
Verantwoording	pag. 49

Vormgeving : tekststudio philipsen, Beek en Donk

Drukwerk : Drukkerij Grafic Image BV, Beek en Donk

© A.L.M. Sanders, Uden 1997

VOORWOORD

Toen de laatste jaren nogal wat publicaties verschenen over het Joodse leven in Brabant en er van december 1996 tot april 1997 zelfs een tentoonstelling in het Noordbrabants Museum aan dit onderwerp werd gewijd, vroeg ik mij af of Uden ook een Joodse geschiedenis heeft gekend. Ik had wel eens gehoord, dat Mondriaan in Uden bij een Joodse familie een kamer huurde en dat tot lang na de Tweede Wereldoorlog aan de Veggelsedijk een Joodse mevrouw, Cato Wolf, had gewoond, maar daarmee was mijn kennis ten einde. Toen ik mij wat meer verdiepte in dit onderwerp kwamen een aantal interessante gegevens naar boven, welke ik in deze publicatie heb verzameld. Ik heb niet de pretentie dat dit een wetenschappelijk verantwoord werk is, noch dat het volledig en daarmee geheel objectief is. Wel hoop ik dat het een bijdrage is aan het streven om zoveel mogelijk gegevens betreffende de Udense geschiedenis te bewaren.

Ik wil iedereen, die een bijdrage heeft geleverd aan deze publicatie van harte danken.

INLEIDING

Reeds vele eeuwen zijn Joden in het huidige Nederland woonachtig. De emigratie naar ons land vond in het algemeen plaats omdat in het land van afkomst een vijandig beleid ten opzichte van hen werd gevoerd, waardoor het onmogelijk was om een redelijk bestaan op te bouwen. Zo'n vijandig beleid kon bestaan uit onderdrukking, vaak gepaard gaand met geweld, alsook door voor Joden onvriendelijke wetgeving en belastingstelsels. Nadat de Lage Landen reeds een drietal Joodse immigratiegolven had gekend nl. vanuit Spanje en Portugal (1600-1650), Duitsland (1620-1750) en Polen en Rusland (1650-1670) kwam tengevolge van de situatie in Bohemen en Moravië een vierde golf op gang rond 1730. Met name Joden uit deze laatste golf vestigden zich ook in Noord-Brabant.

Het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw was voor Brabant een belangrijke periode. Mede onder invloed van de situatie in Frankrijk werd Brabant van generaliteitsland een volwaardige provincie, terwijl de Duitse gebieden (Land van Ravenstein, Gemert etc.) deel gingen uitmaken van deze provincie. Ook voor de Joden was het een belangrijke periode, omdat op 2 sept 1796 door de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek werd bepaald dat Joden voortaan dezelfde rechten hadden als niet-Joden. Vóór die tijd was dat anders geweest, want ofschoon Joden in Nederland in vergelijking met bijvoorbeeld Duitsland vrij gemakkelijk werden toegelaten, mocht toch geconstateerd worden dat met name in de steden het leven vaak niet gemakkelijk was. Er waren bijvoorbeeld beperkingen ten aanzien van het hebben van bezit, het lid zijn van gilden en het uitoefenen van openbare ambten. Regelmatig waren er in de achttiende eeuw in Brabant uitingen, die toonden dat Joden als misdadige elementen werden gezien. Ook in het Land van Ravenstein werd vanuit een door de erflanddrost Johan de Lauwere namens landheer Carel Theodoor in 1750 uitgevaardigd plakkaat duidelijk dat men

hierover hetzelfde dacht als in de rest van (Staats) Brabant. De Lauwere sprak over: "... *vagabonden, ook uytlandsche bedelaers, met korte waaren her-omlopende kermers, joden, quaksalvers, pak- en bedeljoden en dergelijke ledig-gangers ...*"¹.

Na de val van Napoleon begon in Brabant een stabiele periode en zien we dat zich in diverse Brabantse steden en dorpen, waaronder Uden, Joodse families vestigden. Veel van deze families hadden pas sinds kort (vanaf 1811) een vaste familienaam. In dat jaar werden namelijk degenen die deze nog niet hadden, verplicht er een aan te nemen. Veel Joodse families zochten hun naam in hun plaats van afkomst, bijvoorbeeld Polak (van Polen) of van de plaats, waar ze zich tijdelijk op weg naar Nederland hadden gevestigd, bijvoorbeeld van Saxen.

De indruk mag echter niet worden gewekt dat, met de bovenstaande veranderingen, Joden in de praktijk volledig in de samenleving waren opgenomen.

JOODSE BEWONERS VAN UDEN

In de eerste decennia van de negentiende eeuw woonden in Uden op beperkte schaal (waarschijnlijk steeds een gezin) Joden². Bijvoorbeeld in de eerste jaren van de negentiende eeuw de familie Samuel van Veen-Wolf. Zoon Isaac werd op 22-6-1802 en zoon Mozes op 18-6-1807 in Uden geboren³. In 1811 was vader Samuel reeds gestorven en nam moeder Engelina voor haar kinderen in Den Bosch de naam van Veen aan. Deze familie, waarvan Mozes godsdienstleeraar werd, treffen we later in Tiel aan.

In 1807 kwam de familie Marcus in Uden wonen. Zij waren, zoals blijkt uit een ontlastbrief van 25-3-1807⁴, afkomstig uit Ammerzoden. De familie bestond uit de weduwe Johanna Marcus-Samuelsen, haar twee dochter Lea en Rachel, alsmede haar tweede echtgenoot Levi Isaac Cohen, die slachter was. In 1811 bij het opstellen van het eerste bevolkingsregister (État de Population) woonden ze nog in Uden.

Weer later woonde de familie Bloemendaal-van Driel in Uden, waarvan vader Aron winkelier was. Dit gezin kwam in 1815 uit Den Bosch en vertrok in 1820 naar Dinther. In de Udense periode werden 2 kinderen geboren.

Rond 1820 kwam er verandering in de situatie. Met de komst van het gezin van de weduwe Rebecca Oppenheimer-de Jongh begon een lange periode, waarin leden van deze familie in Uden woonden. Het betrof een aantal gezinnen, die hierna volgen. Tussen haken is globaal, voorzover de gegevens hierover bekend zijn, de periode aangegeven, dat deze gezinnen in Uden woonden. Ook gezinnen van schoonfamilies, die naar Uden verhuisden, zijn opgenomen.

Rebecca Oppenheimer-de Jongh (voor 1824-1840)

Daniel van de Berg-Oppenheimer (1824-1826)

Abraham Oppenheimer-van de Meer (1841-1859)

Joseph van de Meer-van Osten (1847-1856)
Lazerus Oppenheimer-van Emden (1851-1896)
Aron Oppenheimer-van Stratum (1897)

In 1834 kwam het eerste lid van een familie, die in Uden nog veel groter werd, naar Uden. Het betrof afstammelingen van Abraham van Zwanenbergh uit Heesch⁵. In dat jaar trouwden namelijk in Uden Jacob van Zwanenbergh, de zoon van voornoemde Abraham, en Petronella de Wit en zij stichtten een gezin.

Enkele jaren later (1836) vestigden ook Jacobs broer Simon met zijn vrouw Elisabeth Horneman zich in Uden. Dit gezin verliet 4 jaar later Uden weer en vestigde zich in Heesch, waar Simon bekend werd onder de naam Sjoemme Heesch⁶.

Nicht Judith van Blijdestein, die gehuwd was met Jacob Wolf en neef Nathan van Blijdestein, beiden kinderen van Jacobs zus Sara, kwamen later met hun gezinnen in Uden wonen. Weer later voegde zich moeder Sara, die inmiddels voor de tweede keer weduwe was geworden, bij hen.

Een aantal kinderen uit de bovengenoemde gezinnen van Jacob van Zwanenbergh, Isaac Wolf en Nathan van Blijdenstijn trouwden en bleven in Uden wonen. Hier volgt een lijst van de gezinnen, die verwant waren aan Abraham van Zwanenbergh. Ook hierbij is zo goed mogelijk tussen haken opgenomen in welke periode de gezinnen in Uden woonden.

Jacob van Zwanenbergh-de Wit (1834-1884)
Simon van Zwanenbergh-Horneman (1836-1840)
Nathan van Blijdenstijn-Hertog (1850-1908)
Isaac Wolf-van Blijdenstijn (1863-1891)
Meijer van Saxen-van Zwanenbergh (1864-1889)
Lodewijk Cohen-van Zwanenbergh, later Lodewijk Cohen-Bachrach (1876-1921)
Maurits de Vries-van Blijdenstijn (1878-1921)
Nathan Wolf-Hes (1879-1887)
Meijer Cohen-van Zwanenbergh (1879-1896)
Abraham van Blijdenstijn-Wolff, later Abraham van Blijdenstijn-Levij (1882-1919)
Louis van Zwanenbergh-Weinhausen (1883-1924)

Abraham Wolf-Seijffers (1891-1945)
Mozes van Blijdenstijn-Marcus (1892-1899)
Oscar de Vries-van Blijdenstijn (1893-1904)
Machiel van Blijdenstijn-Haas (1896-1902)
Louis van Blijdenstijn-de Groot (1898-1899)
Marcus Cohen-Koppens (1917-1921)
Samuel van Zwanenbergh-de Keizer (1917-1934)
David van Zwanenbergh-van Leeuwen (1919-1943)
Arnold de Vries-van Leeuwen, later Arnold de Vries-Koppens (1922-1933)
Jacob van Leeuwen-Zeichenhof (1935-1937)

*De zussen Rosa Wolf-Seijffers
en Leentje Seijffers (l)*

Ook waren nog een aantal andere gezinnen, die niet verwant waren aan de bovengenoemde families, in Uden voor een bepaalde tijd woonachtig. De reden was de tewerkstelling in Uden van de gezinshoofden. Het betrof:

- de familie Benjamin Manus-Wijnberg die in elk geval van 1864 tot en met 1876 in Uden woonde. Benjamin was Brigadier van de Marechaussee. Het gezin kreeg in Uden 3 kinderen waarvan er een stierf.
- de familie Brandes-Herschel die tussen 1873 en 1878 in Uden woonde, waar Eduard stationschef was. In 1874 werd een zoon, Salomon, in Uden geboren. In 1878 vertrok deze familie naar Wesel.

Naast de bovenstaande gezinnen waren nog tenminste een drietal andere in Uden woonachtig, die niet verwant waren aan de families Oppenheimer en van Zwanenbergh. In alle gevallen was het gezinshoofd koopman. Het was allereerst het gezin Israël David-Bloemgaarde, dat rond 1824 in Uden woonde. Verder vestigde zich in 1859 vanuit Grave Philip Jacobson met zijn dochter Sophia in Uden. Tenslotte kwam in 1894 het echtpaar Jacob Heimans-de Winter. Op 20-7-1896 werd hun zoon Benjamin in Uden geboren.

Als we de geboorte- en huwelijksplaatsen van de diverse personen zien, blijkt dat ze uit praktisch alle plaatsen in Nederland kwamen, waar Joodse gemeenten waren. Een paar voorbeelden: Den Bosch, Grave, Zaltbommel, St. Oedenrode, Venlo, Heesch, Gulpen, Eibergen en Tiel.

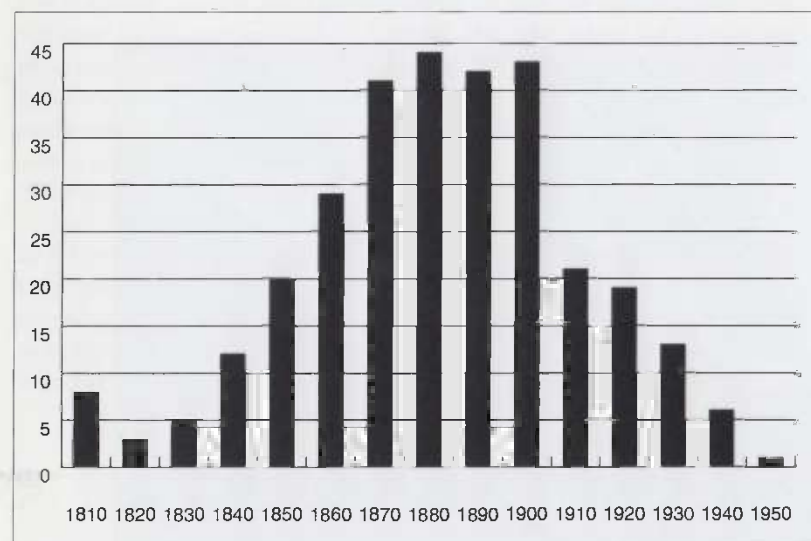
Bijna alle Joden waren zelfstandige ondernemers. Voor een gedeelte vond dit zijn oorzaak in het feit dat op de zaterdag, waarop in de negentiende eeuw normaal werd gewerkt, de sabbat gevierd moest worden en dus de Joden niet konden werken. Van oudsher waren veel Joden, door beperkingen die hen ten aanzien van beroepen waren opgelegd, werkzaam in de handel. Door de hoge eisen, die de Joodse spijswetten stelden, was het slachten en de selectie van slachtdieren erg belangrijk. Het bovenstaande had er door de jaren heen toe geleid dat de veehandel en slacht belangrijke middelen van bestaan waren. Dit gold ook voor de Udense Joden.

Ook enkele andere beroepen zoals winkelier, koopman, uitdrager en handelaar in borstels kwamen voor maar dat waren uitzonderingen. Ook de in die tijd gebruikelijke combinaties van beroepen, die bij zeer veel Udense bewoners voorkwamen, zien we bij Joden. Zo hebben in 1881 drie Joodse gezinnen een vergunning om sterke drank te verkopen ⁷:

Maurits de Vries Schafstraat ST 55
Nathan van Blijdestijn Schafstraat ST 62
en Meyer van Saxen Straat ST 156

Zoals in de negentiende eeuw algemeen gebruikelijk, werkten in de Joodse gezinnen dienstknachten en dienstmeiden. Zeer vaak waren dit Joodse personen, die uit het gehele land afkomstig waren.

Als we op basis van de gegevens uit de Burgerlijke stand alsmede van de tienjaarlijkse volkstellingen de Joodse gemeenschap in Uden in grootte trachten te schatten geeft dit het volgende beeld ⁸.

Het hierboven geschilderde beeld is het zelfde als dat in andere Brabantse plaatsen. Rond de eeuwwisseling begon de trek naar de steden. In Uden waren met name Amsterdam en Den Bosch populair. Als reden kan worden aangegeven dat de economische vooruitzichten in de steden aanzienlijk gunstiger waren.

Men moet daarbij bedenken dat met name de veehandel rond deze tijd minder attractief was geworden. Een argument dat ook wel gebruikt wordt is dat in de grotere Joodse gemeenschappen een Joodse opvoeding beter te geven zou zijn.

Niet van alle gezinnen is concreet te reconstrueren waar ze woonden, maar wel kan gesteld worden dat ze alle in de zogenaamde Straat woonden. Deze betrof de latere straten Stationsstraat, Schafstraat (later omgedoopt tot Prior van Milstraat), Marktstraat, St. Janstraat, Vorstenburg en Kerkstraat. Zowel eigen- als huurhuizen werden bewoond⁹.

Een van de huizen, waarin leden van de familie van Zwanenbergh woonden, is bekend geworden, omdat een gedeelte van dit huis gedurende de jaren 1904-1905 verhuurd werd aan de later wereldberoemd geworden kunstenaar Piet

David van Zwanenbergh en zijn vrouw Judith van Leeuwen¹⁰.

Mondriaan. Het is het pand in de St. Janstraat waarin thans van de Goor (tapijt en gordijnen) is gevestigd en waar een plaquette, die herinnert aan Mondriaan, aan de muur is aangebracht.

H. Peterse gaf in Sprokkelingen¹¹ een beschrijving van de situatie, ten tijde van het verblijf van Mondriaan in Uden, welke ik hier laat volgen.

Mondriaan zou van de morgen tot de avond hebben zitten schilderen en voor de rest erg op zichzelf zijn geweest. Mondriaans houding ten opzichte van zijn huisbaas en buurman Van Zwanenbergh was verre van uitnodigend. Louis, of zoals men hem in Uden noemde Lewieke van Zwanenbergh (1847-1916) was een geboren Udenaar die handelde in vee, voornamelijk in varkens. Hij was een jood, zoals veel varkenskoopliu in de omgeving en verwant aan de vleesfabrikanten in Oss. Met zijn Limburgse vrouw Antoinetta Wijnhausen (1856-1943) en enkele van zijn zeven kinderen bewoonde hij het rechter gedeelte van een klein huis naast het Tramstation aan de St. Janstraat. Het linker gedeelte had hij (voor zover het de beganegrond betrof) verhuurd aan Mondriaan. Van Zwanenbergh was bijzonder hartelijk en behulpzaam. Hij besteedde ook veel aandacht aan de tuin die bij Mondriaans huis boorde. Mondriaan had een grote hekel aan tuinwerk en bood Zwanenbergh het gebruik van de lap grond aan. Deze verbouwde er aardappelen en groente die bij aan Mondriaan gaf. Mondriaan ontweek de contactzoekende buurman zo veel mogelijk.

Er is van Louis van Zwanenbergh een portretje gemaakt dat als prentbriefkaart werd uitgegeven. Sommige bronnen stellen, dat Mondriaan het heeft getekend, terwijl anderen spreken over een kennis van Mondriaan. Het schijnt zo te zijn dat de familie met de uitgave van de prentbriefkaart minder ingenomen was.^{11, 12, 13}

Familieberichten¹⁴.

Advertentiën.

Voor de vele bewijzen van belangstelling ondervonden bij onze 25-jarige Echtvereniging, betuigen wij onzen hartelijken dank.

A. v. BLIJDENSTEIN
en Echtgenooten.

Uden, juni 1906.

Briefkaart, met het aan Mondriaan of zijn kennis toegeschreven portretje van Louis van Zwanenbergh ¹⁵.

GELOOFSLEVEN

In 1818 hadden de Joden uit Veghel, Erp, Dinther en Uden toestemming gekregen om in Veghel een synagoge te bouwen. Vele jaren gingen de Udense Joden dan ook naar Veghel naar de synagoge om hun geloof te belijden. Toen in de Veghelse Joodse gemeente rond 1846 ruzie ontstond en de kerkmeesters het veld moesten ruimen, werden de in Uden woonachtige Jacob van Zwanenbergh, alsmede Mozes Oppenheimer, die niet getrouwd was en vaak in Uden bij zijn broer Abraham verbleef, kerkmeester. Toen echter rond 1855 de Udense Joodse gemeenschap groot genoeg geworden was om een eigen gemeente te stichten en de verhouding met Veghel vertroefde, dienden Jacob van Zwanenbergh en Abraham Oppenheimer namens alle Israëlieten te Uden een verzoek in bij de Hoofdcommissie voor de Zaken der Israëlieten om in Uden ook een zogenaamde bijkerk te mogen stichten. Udense Joden maar ook Abraham van Zwanenbergh uit Nistelrode ondertekenden het verzoek. Ze hadden al een gebedsruimte ingericht, namelijk een kamer in het huis van Abraham Oppenheimer, die woonde in de huidige Kerkstraat op de plaats, waar nu Zorgcentrum St. Jan staat (tegenover bruidsboetiek van de Wetering, Kerkstraat 19).

Van diverse wegen kwamen aanvankelijk bezwaren. Zo wilde de Veghelse Joodse gemeente niet meewerken, aangezien ze een aantal leden en de daarbij behorende inkomsten verloor. Het gemeentebestuur van Uden maakte tevens bezwaar en wel met name omdat de huissynagoge volgens de wettelijke bepalingen te dicht bij de Kruisherkenkapel stond.

Maar op 27 april 1858 werd de Joodse gemeente erkend als een bijkerk onder de ringsynagoge Eindhoven. De kerkmeesters waren Jacob van Zwanenbergh en Abraham Oppenheimer. Omstreeks de tijd dat Abraham Oppenheimer in 1859 naar Den Bosch verhuisde, werd de gebedsruimte verplaatst naar een

Aan
Het Raad der gemeente
Uden.

Geeft met verschuldigde eerbied te kennen.
Het kerkbestuur der Nederlandsche Israe-
litische gemeente te Uden.
Dat voornoemd kerkbestuur dezer dagen heeft
aangekocht een stukje grond, gelegen aan de
Vorstenburg te Uden, en zulke naast de woning
van G. deus Kerstoor, met de bedoeling om het
plaatsje voornoemd een Israëlitische kerk te
doen bouwen.

Dat de Israëlitische gemeente sedert verscheiden
jaren hare eredienst heeft gehouden, in het
huis onmiddellijk gelegen in de nabijheid
der thans aangekochte grond, welke huis
zij echter met aafstaande Perkesteren wegens
verkoop moet verlaten.

Dat zij alsoo verplicht is, zich tot Uitsluit-
bare te wenden, om te beletten verzoek, naar
op grond van Artikel 7 der Wet van den
10 de September 1853 Staatsblad No. 102, de nodige
vergunning tot het bouwen eener kerk wel-
ke willet verlaten.

I Welke daaraan
Te Uden, den 1 Juli 1872.
Het kerkbestuur voornoemd.

J. van Zwanenbergh

kamer in een huis aan de Vorstenburg. Dit was in het huis van kerkmeester Jacob van Zwanenbergh. Het lag zo ongeveer waar nu de panden Vorstenburg 27 en 29 staan. Jacob huurde dit huis van Johannes Ivits die aan de Vorstenburg meerdere panden bezat. Na het overlijden van Johannes in 1870 gingen de familieleden tot verkoop van de bezittingen over, waardoor het Joodse kerkbe-
stuut zich opnieuw moest beraden over de toekomst van de synagoge ¹⁶.

Aangezien het ledental behoorlijk was, werd nu besloten een "echte" synagoge met schoollokaal te bouwen. Hiertoe werd in 1872 een stuk grond met een vervallen krot gekocht (sectie M 258, 260 en 261) ¹⁷.

De eerste steen werd gelegd op 30 april 1875 en de inwijding was op 17 sep-
tember 1875. Voor de bouw van de synagoge en met name voor het beschik-
baar krijgen van de benodigde middelen had zich met name Eduard Brandes,
in die jaren stationschef te Uden en zeer actief binnen de Joodse geloofsge-
meenschap in Nederland, zeer ingespannen. De synagoge lag in de achtertuin
(ongeveer 10 meter van de weg) van het huidige pand Vorstenburg 19/21.

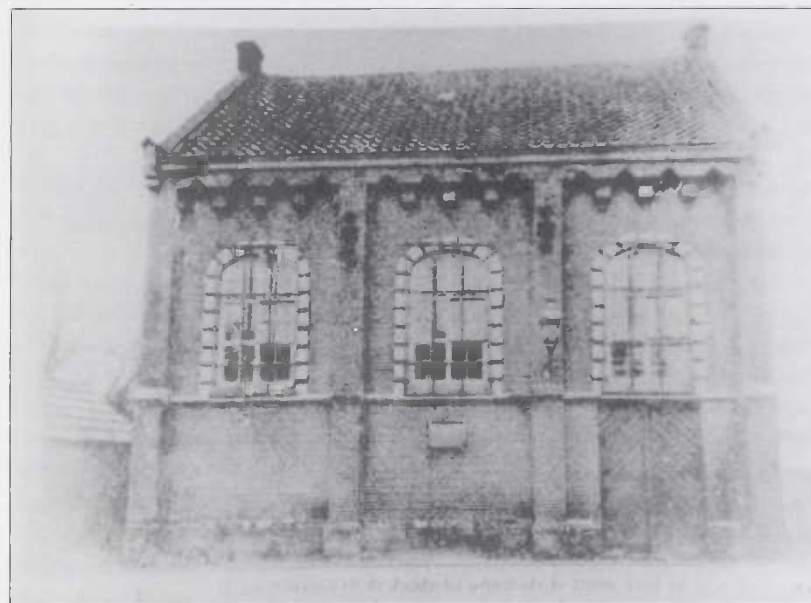
Na 1890 liep het aantal Joodse bewoners van Uden steeds terug, wat ook zijn
invloed had op de synagoge. Deze werd in 1894 nog wel gerestaureerd, maar
in de twintiger jaren van de twintigste eeuw was deze nog slechts bij uitzon-
dering open. Uiteindelijk werd rond 1935 tot opheffing van de gemeente
overgegaan. De synagoge werd met opbod verkocht en kwam in het bezit van
van Gerwen, die aan de Vorstenburg nog enkele andere percelen in eigendom
had. Later werd het pand afgebroken en aan de weg werd een huizenblok
gezet.

Gesteld kan worden dat Jacob van Zwanenbergh meer dan 35 jaar, namelijk
van 1855 tot zijn dood in 1881, als kerkmeester het gezicht van de Joodse
gemeente naar buiten was. Later waren Lodewijk Cohen, Maurits de Vries en
Arnold de Vries voorzitter. Meyer van Saxen was meer dan 25 jaar, tot zijn
vertrek uit Uden in 1888, gazzan (voorzanger) geweest en daarmee ook zeer
bepalend.

Orde der Inwijding
 VAN DE
NIEUWE SYNAGOGE
 VOOR DE
 Nederlandsch-Israëlitische Gemeente
 TE
UDEN,
 op **VRIJDAG**, den י"א אלול ה'תרל"ו
 17 SEPTEMBER 1876,
 des middags ten 1 ure.

 SNELPERSDRUKKERIJ:
 Van Es & Joachimsthal,
 Amsterdam.

Behalve een synagoge waren een aantal maatschappelijke zaken ook belangrijk voor de Joodse gemeente in Uden. Allereerst was dat het onderwijs. Omstreeks 1865 werd de behoefte aan eigen onderwijs door het groeiend aantal kinderen steeds groter. Er werd een schoolcommissie gevormd bestaande uit Jacob van Zwanenbergh en Meyer van Saxen. De school kwam er. De kinderen bezochten, evenals de andere Udense kinderen, de openbare dorpsschool en kregen daarnaast elke dag van 11 tot 12 en van 5 tot 7 extra onderwijs aan de godsdienstschool. Toch moet geconcludeerd worden dat het aantal kinderen niet groot genoeg was om een behoorlijk salaris aan de onderwijzer te kunnen garanderen waardoor vaak jonge of soms zelfs geen onderwijzers beschikbaar waren.

De foto van de synagoge, zoals die bij de verkoop in de krant stond ¹⁸.

Enkele godsdienstleraren zijn bekend:

Jacob Branden die op 12-8-1883 in Amsterdam was geboren. Hij vertrok in 1902 uit Uden en was in de kost bij de familie van Lodewijk Cohen.

Elias Philipsen die op 16-2-1875 in Rotterdam was geboren. Hij was van 25-1-1894 tot 11-8-1899 leraar in Uden.

Ook het begraven verdient aandacht. De Udense gemeente had haar leden altijd op de Joodse begraafplaats in Schijndel begraven. In 1869 richtte de Joodse gemeente aan de gemeenteraad een verzoek om in Uden aan de provinciale weg in de buurt van de gemeentegrens een Joodse begraafplaats te mogen inrichten. Als reden gaven zij op dat de afstand tot Schijndel groot was en dat het begraafrecht in Schijndel slechts voorlopig gegund was.

Later werd van dit verzoek niets meer gehoord.

Harrie Sanders van de Sonhofweg vertelde mij dat bij de weg Nistelrode-Uden vlak bij de gemeentegrens (op de kadasterkaart van 1832 een gedeelte van perceel L894) nog in 1930 een zeer klein kerkhof tussen boge bomen lag, dat later werd verwijderd. In de volksmond werd dit het Jodenkerkhof genoemd. Of het verzoek van 1869 op dit kerkhof sloeg, is niet met zekerheid te zeggen.

Rond 1876 was de Schijndelse begraafplaats eigendom van de Israëlitische gemeenten van Schijndel, Veghel, St. Oedenrode en Uden. Nu nog liggen op het kerkhof een groot aantal Udense Joden begraven.

In Heemschild werd in 1987 een artikel gewijd aan het Jodenkerkhof¹⁹.

Hierbij een citaat over de begrafenissen.

Daarvan vertelde onlangs in Wijbosch een 79-jarige inwonster het volgende: Als er Joden uit Veghel of Uden werden begraven was dat een indrukwekkende optocht van 6 tot soms wel 10 zwarte deftige rijtuigen. Wij gingen als kind altijd kijken naar de stoet als we de paarden hoorden lopen over grintpad van Eerde over Goirle naar Wijbosch. Er werden geen klokken geluid. Er werd wel eens spottend verteld, dat de Joden aan de begtakken de klokken luiden. Er waren uitsluitend zwarte paarden ingespannen, die bedekt waren met zwarte kleden. Voor de raampjes hingen zwarte gordijnen. Daarachter zaten mannen, want Joodse vrouwen mochten niet mee.

SOCIALE VERHOUDINGEN

Wanneer we spreken over de sociale verhoudingen in Uden, is het eerst nodig een aantal zaken, die binnen de Brabantse bevolking in de negentiende eeuw speelde, de revue te laten passeren.

Allereerst werden pas in 1796 de Joden in Brabant gelijkgesteld aan andere inwoners. Tot dat moment werden zij, ook wettelijk, als tweederangs burgers beschouwd, waaraan sterke beperkingen werden opgelegd. We moeten ons realiseren, dat door het van kracht worden van een wet, niet van de ene op de andere dag een houding verandert, zodat ook na 1796 van feitelijke gelijkstelling geen sprake was.

Verder dient in dit verband de positie van de katholieke kerk bezien te worden. Nadat onder koning Willem II de positie van de katholieken steeds beter was geworden, werd in 1853 de katholieke hiërarchie in Nederland hersteld. De bewustwording van eigenwaarde werd hierdoor bij de katholieke bevolking steeds groter. Dit ging onder andere gepaard met een zich steeds heftiger afzetten tegen beoefenaars van andere geloven. De katholieke geestelijkheid was bepalend voor, en nam een zeer belangrijke plaats in bij de sfeer die hierbij in Brabant ontstond. De houding ten opzichte van andere geloven was behoorlijk agressief. In dat verband een tweetal citaten van Gerlacus van den Elsen, die later de Boerenapostel van Brabant werd. Ze zijn karakteristiek voor de wijze waarop de katholieke geestelijkheid en gelovigen zich over gelovigen van andere gezindten uitdrukten.

Allereerst over de protestanten²⁰:

Het is volstrekt noodzakelijk, dat men de Protestanten kenne; maar men beschrijve ze niet als deftige beeren, die in hun eigen kerken, in hun eigen huizen, van hun eigen goederen stil en rustig leven, doch als verraderlijke spionnen of vraatzuchtige wolven, soms wreedaardiger en hooghartiger en schraapzuchtiger dan de Regeering, die hen op dit

ongelukkig geweest had afgezonden, in ieder geval vreemde, veile en gedweë werktuigen der dwingelandij.

Over de Joden schreef van den Elsen een hoofdstuk in zijn boek "Bloemhofke van Ruth." Een alinea hieruit ²¹:

Wat er van zij, onze Moeder de H. Kerk en onze Bisschoppen gebieden het, met hen niet te verkeerem; wij hebben niet te onderzoeken naar de oorzaak van zulk bevel, wij hebben slechts te geboorzamen, te zorgen dat wij niet hunne slaven, hunne dienaren, hunne vrienden worden.

De kerk zette zich niet af tegen de Joden als ras, maar wel als beoefenaars van de Joodse godsdienst. Zo werd op het Concilie van de Nederlandse bisschoppen in 1865 gesteld, dat de omgang met Joden werd verboden, omdat ze het kruis van Christus verfoeiden. Overigens werd door de katholieke kerk pas bij het Tweede Vaticaans Concilie een duidelijk andere houding tegen de Joden ingenomen. Hierbij werd gesteld, dat het Joodse volk niet langer collectief werd schuldig geacht aan de afwijzing van Christus als Messias en waarbij een onvoorwaardelijke veroordeling van antisemitisme werd uitgesproken. Zeer illustratief voor de houding, die voor het Tweede Vaticaans Concilie werd aangenomen, zijn de gebeden die in de Goede Vrijdagdiensten werden uitgesproken ²².

Bidden wij ook voor de trouweloze Joden: dat God, onze Heer, den blinddoek van un harten wegneme, opdat ook zij Jezus Christus onzen Heer erkennen. Almogende, eeuwige God, die zelfs de trouweloosheid van de Joden van Uw ontferming niet afstoot, verhoor onze gebeden welke wij tot U richten voor de verblindheid van dit volk; opdat het licht van Uw waarheid, dat Christus is, erkennend, aan hun duisternis mogen ontrukkt worden.

Na het bovenstaande gelezen te hebben, zal het niemand verbazen, dat de geestelijkheid ook in Uden invloed probeerde uit te oefenen op de verhouding tussen haar parochianen en de Joden.

Zo vertelde Dort Smits ²³ dat de pastoor nog wel eens kwam praten bij ouders van Udense (katholieke) dienstmeiden, die in Joodse gezinnen werkten. Het doel was dat voor de dochters een ander (katholieke) werkhuis gezocht werd. Dort vertelde dat de pastoor eens als antwoord kreeg: "Ja, dat is goed, als ze net zoveel betalen."

Een ander voorval beschreef Mevr. Louwers-van Zeeland indertijd in de Sprokkelingen ²⁴.

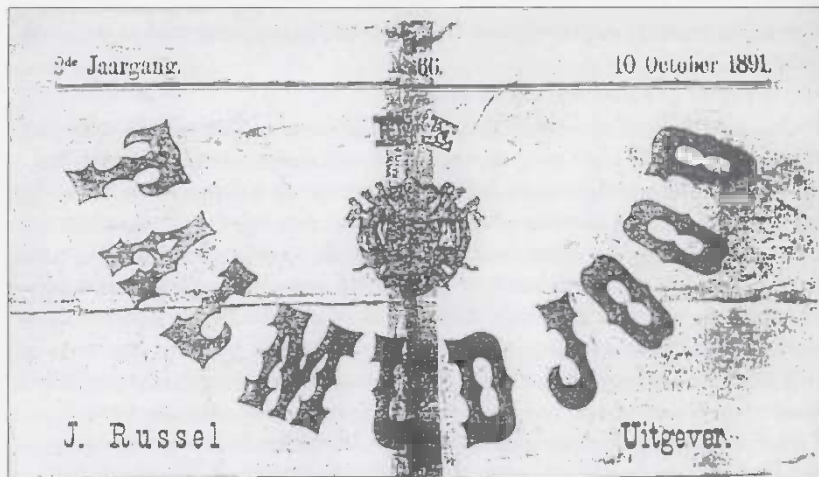
Hoe de familie van Stokkom in Uden kwam

In 't jaar 1886 verscheen er in een krant een merkwaardige advertentie. De toenmalige Pastoor Spierings uit Uden vroeg daarin welke Rooms Katholieke slager interesse had om zich in Uden te vestigen, want, aldus de advertentie, in Uden waren destijds alleen maar Jodenslagers. En daaraan moest blijkbaar naar het oordeel van pastoor Spierings een einde komen. Was het alleen maar omdat de handel in vee en vlees in die dagen tot het monopolie van de Joden behoorde, of waren er ook bezwaren tegen kwaliteit en prijs? Merkwaardig, dat wij nu al moeite hebben ons de situatie van toen in te denken. Naar aanleiding van bedoelde advertentie meldde zich als gegadigde een zekere Andreas Adrianus van Stokkom, destijds wonende te Made. Het resultaat was, dat van Stokkom zich in Uden vestigde. Van Stokkom begon zijn slagerij in een schuurtje in de Kerkstraat, achter de tegenwoordige bakkerij van W. Boonaerts. Toen de zaak wat begon te lopen werd verhuisd naar de Marktstraat (na twee jaar), waar het bedrijf werd voortgezet in 't pand waar nu kapper Christiaans woont. Daarna vond de slagerij zijn definitieve vestiging in 't pand Marktstraat 11, waar nu kolenhandelaar Gloudemans is gevestigd. Daar kwam het bedrijf tot volle ontplooiing en groeide het uit tot de beste slagerij van Uden en omgeving. Van Stokkom was inmiddels gehuwd met Henrica van Oers. Het gezin telde 10 kinderen, waarvan acht zonen. Door het vroegtijdig overlijden van twee bedrijfsopvolgers werd het eens zo bloeiende bedrijf rond 1937 van de hand gedaan. Het is inmiddels geheel verdwenen.

Hiernaast waren er in de laatste decennia van de vorige en de eerste van deze eeuw een aantal bladen, die zeer antisemitische verhalen publiceerden. Een van die bladen was "Talmudjood", een tijdschrift dat in 1891-92 in Meersen werd uitgegeven en dat op vele plaatsen te koop was.

In een van de nummers verscheen een verhaal dat op Uden betrekking had ²⁵.

In nr. 64 van dit orgaan heeft, zooals de geachte lezer zich nog wel zal herinneren, iets gestaan van den Udenschen eerwaarden Jodenmeester. Genoemd verhaaltje vond in Uden veel bijval; het werd openlijk in de koffiehuisen voorgelezen, en geheel Uden heeft er den geheelen dag schik van gehad, vooral de heer S. stationschef. Wijl bovengenoemde gebeurtenis zoo'n succes ten deel viel, wil ik beden nog iets van dien Jodenmeester vertellen. Ik wil, welwillende lezer, ik wil geen namen noemen, maar de eerste letters zullen 't duidelijk genoeg maken.

Lezer, als ge in Uden bekend zijt, zult ge wellicht weten dat er tusschen de Kapel en de nieuwe Kerk een logement staat dat bewoond is door den heer Br....; weet ge nu wien ik bedoel?

In dat logement nu kwam op zekeren morgen de eerwaarde Jodenmeester aan, in hoedanigheid als borstelrondventer. Een heer, die in genoemd logement dineeren zou, bestelde juist een bittertje; Br.... zelve bediende den heer, het gebruikelijke "asjeblijf menheer" zeggende. De Jood bestelde ook een "pittertje;" Br... bracht het bestelde, en zei "asjeblijf." Hierdoor was de eerwaarde borstelman naar 't scheen in zijn eer gekrenkt, want hij vroeg verwijtend "kan je thegen mij ook niet seggen asjeblijf menheer." "Jawel," zei Br.... onverschillig, asjeblijf MENHEER." De Jood zat in een krant te kijken en wierp een paar rijgerblikken op den TALMUDJOOD die juist op tafel lag. Br.... had met zijn gast een gesprek aangeknoopt. Eensklaps valt de Jood hun in de rede en vraagt "meheer Br..., sou je je frouw nhiet eens willen fragen of se ook portels fan me nootig had?" "Neen," antwoordde Br... dat weet ik wel: mijn vrouw koopt nooit van heeren, maar altijd van kooplieden."

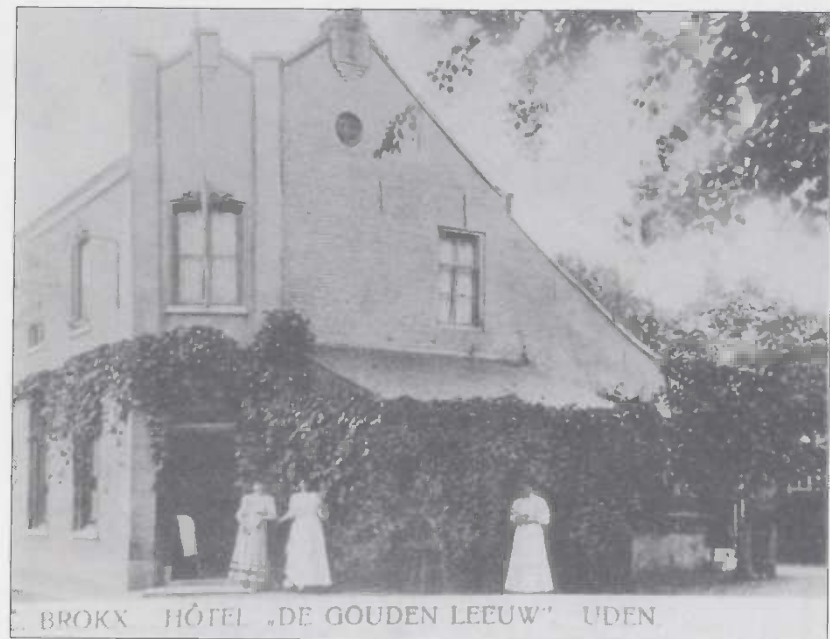
's Anderendaags komt de Jood weer bij Br.... en bestelde ook weder een "pittertje." Br... zei "asjeblijf, menh..." "Sbeg, maar asjeblijf, koopman," viel de eerwaarde even spoedig in de rede.

Wat zich zoo'n borsteljood al niet inbeeldt!

Het bovenstaande verhaal is zeer herkenbaar in het Uden van 1892. Het hotel van de heer Br.... is het hotel van Broks in de huidige Kerkstraat.

Met stationschef S. werd Wilhelm Seifer bedoeld die in die tijd in Uden stationschef was bij de NBDS. Hij was geboren in 1856 te Kelz bij Düren (Ddl) en was na eerst in Gennip te zijn gestationeerd vanaf juli 1884 tot maart 1903 in Uden en daarna in Veghel stationschef. Op 2 febr. 1904 werd hij in Veghel vermoord ²⁶.

De beschreven borstelkoopman was de in Uden woonachtige Aron Oppenheimer die op 4-4-1897 in Elst overleed.

Het hotel van Broks in de huidige Kerkstraat

De Alliance.

Hiervoor is de verhouding van de katholieken ten opzicht van de Joden beschreven. Ook de Joden hadden uiteraard bepaalde gevoelens ten opzichte van andere bevolkingsgroepen.

Eind 1860 werd in Parijs de zogenaamde "L'Alliance Israélite universelle" opgericht. Dit was een organisatie van Joden die zich wilde inzetten om vervolgingen en achterstellingen van Joden te bestrijden. Nadat in 1864 in Amsterdam een Nederlandse afdeling was opgericht kwamen in de daarop volgende jaren in diverse plaatsen initiatieven tot stand om tot de oprichting van een plaatselijke afdeling te komen. Zo werd op 31 dec. 1876 de eerste jaarvergadering gehouden van de afdeling "Veghel en omstreken" waartoe ook Uden behoorde. Vooral in deze eerste vergadering voerden de Udense Joden Eduard Brandes, stationschef en Benjamin Manus, commandant van de marechaussee het woord. De afdeling groeide in de loop der jaren uit tot een van de grootste van Brabant. Op vergaderingen zien we als een van de sprekers van "Veghel en omstreken" soms de Udenaar Meyer van Saxen optreden. Geconcludeerd kan worden dat de vereniging zich zorgen maakte over het lot van de Joden, zowel in als buiten Nederland, maar dat het naar buiten treden met grote zorg omringd was, om de overwegend katholieke bevolking niet te provoceren. In het begin van de twintigste eeuw kreeg de Alliance concurrentie van de Zionistische beweging en zakte het ledental sterk terug. Op de lijsten van de afdeling "Veghel en omstreken" zien we voor Uden in 1906 en 1910 alleen Lodewijk Cohen voorkomen en in 1914 alleen Arnold de Vries.

1914	9 ^e JAARGANG	FEBRUARI	N ^o 2
			
DE „ALLIANCE”			
Orgaan van de Nederlandsche Afdeeling der „Alliance Israélite Universelle”			
Redactie: B. BLOK J. E. VAN DER WIELEN		Alle bijdragen, voor redactie of uitgevers bestemd, te richten aan Boekh. vh. GEBR. BELINFANTE te 's GRAVENHAGE.	

Al met al is de conclusie waarschijnlijk gerechtvaardigd dat in Uden evenals in de rest van Brabant soms minder plezierige uitingen ten opzicht van de Joden voorkwamen. In de dagelijkse contacten zal geen echte vijandschap, maar ook weinig echte vriendschap hebben bestaan. Men leefde langs elkaar heen, beseffend dat men elkaar nodig had of althans kon gebruiken.

Foto van kinderen uit de St. Janstraat (begin dertiger jaren). Van links naar rechts; Pierre (?) Hoefs, ? Hoefs, ? Hoefs, Christ van de Boom en Louis van Zwanenbergh.
Zittend van links naar rechts; Ria van de Boom, Netty van Zwanenbergh, Nelly Snijders, Pieta Schiks, Jo Schiks, Lammy Hoefs, Rosetta van Zwanenbergh of Stien Schiks en Betty van Zwanenbergh.

DE VEEHANDEL

In het vorige hoofdstuk werden de sociale verhoudingen beschreven, waarin vormen van confrontatie tussen de Joodse en niet-Joodse bevolking aan de orde kwamen. Er was echter een gebied waarin de confrontatie zeer grote vormen aannam in Brabant en ook in Uden en dat was in de veehandel.

Voor de vee- en vleeshandel leende Uden zich zeer goed. Uden had een vrij drukke veemarkt die in het begin van de negentiende eeuw enkele malen per jaar en later eenmaal per maand werd gehouden. Over het recordjaar 1860 zijn nog aantallen bekend: 1500 stuks hoornvee, 253 paarden, 1300 schapen en 1600 varkens. Met de aanleg van de spoorlijn in het begin van de zeventiger jaren van de negentiende eeuw werd de aansluiting met Duitsland en Engeland sterk verbeterd waardoor de veemarkt in aantrekkelijkheid steeg. De handelaren, waaronder vele Joden kwamen reeds op zondagavond per trein in Uden aan, verbleven in een van de Udense hotels, en bedreven op maandagmorgen hun handel. De gehele St. Janstraat en Marktstraat stond vol met hoornvee, terwijl in de omgeving van het huidige marktplein de varkens- en biggenmarkt was. Op de huidige splitsing van de St. Janstraat en de Birgittenessenstraat werd in 1901 een gemeentelijke veewaag gebouwd ¹³.

We moeten ons realiseren dat er in de negentiger jaren van de vorige eeuw nog geen melkfabrieken bestonden. De melk van de koeien werd door de boeren gebruikt in het gezin, maar er werd ook boter voor de verkoop van gemaakt. Hiernaast werd ook een groot gedeelte gebruikt om er kalveren mee te voeren tot mestkalveren. Op deze manier werd de redelijk snel bederfelijke melk veredeld tot vlees. De kalveren werden daarna voor de slacht verkocht. Echter in die periode waren er ook nog praktisch geen slachthuizen, zodat de distributie naar zowel Nederlandse slagers als Engeland via enkele grote markten (bijvoorbeeld Rotterdam) plaatsvond. De kalverhandel, van boer tot de grote veemarkt was geheel in handen van handelaren, waarvan de meerder-

heid Joods was. Dit monopolie leidde ertoe dat de handelaren de prijs geheel controleerden. Om een beeld te geven van de gevoelens die hierbij bij de kalvermesters leefden laat ik een stukje volgen dat de kalverhandel in die tijd beschrijft ²⁷.

Maar ik weet waar de schoen wringt. Gij hebt al lang met die mannen behandeld, gij zit er onder, gij zijt een van diegenen, welke zoo dwaas geweest zijn nu en dan een nuchteren kalf te koopen met gesloten beurs. Gij hebt beloofd, dat gij uw kalf betalen zult als het vet is, gij hebt het b.v. voor f 15,- gekocht en beloofd f 25,- te betalen over een half jaar, wanneer het zal gemest zijn. Weet gij nu hoeveel interest gij betaald? f 10,- interest voor f 15,- is f 66,- voor f 100,- in een half jaar, dus in een jaar 132 pct. Ziet eens aan, 132 pct. behalve dat gij u in de noodzakelijkheid hebt gebracht om het kalf, als het vet is, aan den man te te verkoopen, die u nog eens zal doen bloeden. Dat is zeker de reden waarom gij bij levering van uw kalveren afzonderlijk, in het geheim, wordt uitbetaald. Misschien hebt gij nog andere schulden bij den handelaar en hebt gij reeds eenige briefjes geteekend?

Ook in de kranten verschenen artikelen over de rol van Joodse kooplieden. Een voorbeeld over een Joodse koopman stond in de Talmudjood, zoals reeds eerder gezegd een sterk anti-semitisch tijdschrift ²⁵.

UDENSE NOVELLEN

Joden gediensstigheid! Te V., een dorp tot de gemeente U. behorende, bood zeker boer een kalf te koop; een U....sche Jood gaat er heen om het te kopen, doch er mankeert wat aan dat kalf. De U....sche Joden, 't zij tot hun lof gezegd, zijn van een goed soort of ras; ze zullen je niet "beseibelen" als ze de kans niet hebben.)

"Nah, hoeveel vraag je voor dat kalfje? ik geef er tertig gulden voor."

"Nee, daar krijg je 't niet voor, 't is meer waard."

"Je mag gezond blijven; ik verklaar je heilig dat het geen rooie duit meer waard is, en ik er ook geen sient meer voor geef."

"Dan kan van onzen handel niets komen; ik kan er makkelijk meer voor maken."

"Ja, misschien sou jer in Rotterdam nog wel wat meer voor kunnen maken, maar ik geef er dertig gulden voor en niks meer; als 't meer waard was, sou ik 't er jou toch zeker meer voor gefen, tat weet je wel, we hebben al soveel saken met mekaar getaan, that we mekaar wel kennen."

"Ja, ja; maar ge sprekst daar van Rotterdam; zou 'k er daar meer geld voor kunnen krijgen?"

"Ja, men peste vriend, ta kan ik je niet met sekerheit zeggen; maar je kunt 't eens propeeren; lukt 't niet, than pen je nog niet petorfen. Als ge wilt, ik ga de komende week toch naar Rotterdam, than sal ik 't wel voor je mee nemen, want jij pent ook alleman niet; maar hoor eens than moet je me natuurlijk eerst twee gulden voor de onkosten gefen."

"Dat 's goed, wanneer moet ik 't bij je brengen?"

"Preng 't de volgende week Tinstad of Woenstag maar, tan sal ik er wel voor sorgen. Hou je goed wor, en blijf gezond."

De Jood ging. 't Werd Zondag, Maandag, Dinsdag; 's Woensdags bracht de boer zijn kalf naar den Jood; deze neemt het mee naar Rotterdam, verkoopt het voorwie weet hoeveel. De boer gaat om zijn geld; en wat wordt hem nu aangeboden? De som van drie rijksdaalders, zegge drie Rijksdaalders. De boer nam ze niet aan, doch hij zal er zich wellicht mee moeten vergenoegen, als hij tenminste iets voor zijn kalf wil hebben, dat f 30,- waard was.

Rond 1890 begon voor de Brabantse landbouw een periode van grote veranderingen die ook zeer sterke invloed hadden op de vee- en kalverhandel en daarvoor op de Joden.

Allereerst begonnen de Brabantse boeren, mede door de sterke impulsen van Pater Gerlachus van den Elsen, die in Gemert was geboren en als Norbertijn in Heeswijk werkzaam was, zich te organiseren in Boerenbonden. Op allerlei gebied werd getracht gezamenlijk in te kopen en te verkopen waardoor een betere prijs bedongen kon worden. De vee- en kalverhandel was ook onderwerp van zo'n bundeling van krachten. Zo werd binnen de diverse plaatselijke boerenbonden het plan opgevat om een organisatie in het leven te roepen die de kalverhandel moest reguleren. Met name het toegang krijgen tot de Rotterdamse markt was zeer belangrijk. Nadat op de algemene vergadering van NCB te Bostel in april 1897 al over dit idee was gesproken ging men op 21 december 1897 over tot de oprichting van een dergelijke organisatie, die de naam kreeg "De Meijerijische Boerenbond" (deze naam moet niet verward worden met de normale boerenbond). Een stukje uit de notulen van bovengenoemde vergadering ²⁸:

Dat de Edelachtbare Heer Burgemeester van Erp als leider dezer vergadering verklaarde, op verzoek zijner afdeling, als ook van Besturen daarbuiten, deze taak op zich te hebben genomen en na veel wikken en wegen en degelijk ingewonnen inlichtingen erin is geslaagd om een solied en betrouwbaar persoon in de Firma Bierman en Co. te Rotterdam te hebben gevonden, die verklaarde, zoo de zaak nitging van de Boerenbond, hij

zich met de verkoop der kalveren wilde belasten; voor stalling-, markt- en commissiegeld en overmaking van het geld aan de Voorzitters (van de afdelingen) twee gulden rekenend.

De boerenbond van Uden was een van de afdelingen, die aan de Meierijsche boerenbond deelnamen. Tonnie Verkuylen van het Moleneinde, al sinds 1894 voorzitter van de boerenbond, nam de taak op zich de zaak van de Meierijsche boerenbond te behartigen ²⁹.

In de daarop volgende jaren werd in Brabant een heftige strijd tussen de Bond en de kalverhandelaren uitgevochten. Aanvankelijk leek de Bond het te gaan winnen.

De strijd werd ook uitgevochten in de pers. Een voorbeeld hiervan verscheen in 1910 in het in Uden verschijnende weekblad "Het land van Ravenstein" ³⁰: *Men verzoekt ons het volgende bericht op te nemen: Hoe en wat er van de week zoal gehooïd werd. De landbouwer v.d. H. op den Raam was met den Udenschen kalverjood in onderhandeling over een zoogenaamden lombokker, maar kon volgens conditie, het kalf altijd aan een ander verkoopen als hij er meer voor kon maken. Daar den boer één cent per pond méér geboden werd, verkocht hij het natuurlijk aan een ander. De eerste met een opgezet zeil naar de Raam (dat hij zoowel en zoo goed beraalde als den Bond, en véél meer). Iedereen weet dat bovengenoemde het sarren en vervelen aangeboren is. De boer, die zelfs geen muis kwaad zou doen was met het hooi bezig en hooïde met de gaffel tegen joodjes kop. Volgens gewoonte liep deze dadelijk naar den dokter en de politie.*

Gisteren kon men evenwel niets abnormaals meer aan hem bespeuren. Wij zagen den brigadier van de week met de gaffel in kwestie onze straat passeren. Zoals we vernamen zal bovengenoemde kalverman verstandig doen van den Raam weg te blijven, want de boeren daar zijn met zijn minne handelwijze niet erg in hun schik. Dat alle boeren van Uden en omstreken hier een voorbeeld aan nemen!

Echter in 1913 zakte de aanvoer in. Enerzijds kwam dit omdat het mesten van kalveren wat terug liep doordat de melk aan de inmiddels opgerichte coöperatieve melkfabrieken werd geleverd. Anderzijds verzetten de boeren zich tegen het feit dat ze aan de bond moesten leveren en op die manier ook niet de hoogste prijs konden maken. In het weekblad van de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond verscheen daarom op 13 juni 1913 het volgende artikel ³¹:

Op deze foto Jan van den Elsen van de Hoeven met twee Joodse kalverkooptieden ³².

Het getal van verkochte bondskalveren was deze week zóó gering, dat we het cijfer opzettelijk verzwijgen. Dit is de dank voor alle moeite en zorgen, die de firma in Rotterdam den laatsten tijd vooral, heeft aangewend, toen de kalveren door de kooplui "gekat" werden. En wat dat "katten" beteekent, weet elke boer. Alle moeite onzerzijds is dus tevergeefs geweest en dus kan die onhebbelijke weerszinwekkende toestand onmogelijk langer voortduren. De kalvermesters verdragen liever het harde knechtschap van de kooplui, welke een prijs bepalen en betalen naar willekeur. Zij willen blijkbaar het slavenrijk in al zijn zwaare torschen, in plaats van zich te buigen onder de zachte verbintenis van de bond. Welnu, het moet hier openlijk verklaard worden dat, hoe pijnlijk de uitdrukking ook moge klinken, de kooplui weldra over de gansche linie zullen zegevieren tot groote schade en schande van de mesters; maar dan is het te laat en zal niemand meer de helpende hand reiken aan de halfslachtige wezens. Het bestuur van "De Meierijschen Bond".

Als we na het opheffen van de Meijerijse Boerenbond terug kijken, drukt waarschijnlijk de geschiedschrijver van de Encebe Boxrel, drs. T. Langenhuisen het juist uit als hij schrijft ³³:

In hoeverre de particuliere handelaars werkelijk misbruik maakten van hun positie in de kalverhandel is moeilijk te beoordelen. Aan de opstelling van de Meijerijse Boerenbond is antisemitisme vermoedelijk niet vreemd geweest.

De Joodse handelaars bleven in de veehandel actief. Naast de in belangrikheid **teruggelopen** kalverhandel in de vee- en varkenshandel. Dit ofschoon varkens volgens de Joodse religie onreine dieren waren.

Aan het begin van de twintiger jaren van deze eeuw woonden nog slechts een vijftal veehandelaren in Uden. Namelijk de gebroeders Sam en David van Zwanenbergh, Arnold de Vries, Bram Wolf en Marcus Cohen, ook wel "Koeheintje" genoemd. Cohen vertrok in 1921 naar St. Oedenrode, de Vries in 1933 naar Den Bosch, Wolf stierf in 1933 en Sam van Zwanenbergh vertrok een jaar later naar Oss. David van Zwanenbergh was toen nog de enige Joodse veehandelaar in Uden. Hij stierf in 1943 in Sobibor.

Bram Wolf

Sam van Zwanenbergh (links) drinkt samen met de veehandelaar Bert Verhoeven, alias Bert van Tuunmeskes (midden) een borrel bij Ies en Marie Verstegen (rechts).

En tweetal sfeertekeningen volgen hierna uit de tijd vlak voor de Tweede Wereldoorlog. Allereerst vertelt Hein van Duynhoven in het boek "Buurten onder de oude eik" ³⁴:

Hier in Uden zelf kocht "Davidje de Jood" altijd vette kalveren op. Met de hoogkar, waar precies drie kalveren op konden, reed je dan naar de Sint Jansstraat waar ze gewogen werden. Je kreeg een bepaald bedrag per kilo maar deze koper wilde er wel altijd een kip bij hebben. Nadat het kalf gewogen was, ging je met de koper het café binnen om een kopje koffie of zo met hem te drinken waarna hij je meteen uitbetaalde. De verkochte kalveren gingen met de tram verder; ik geloof dat ze naar Rotterdam en andere grote steden in het westen vervoerd werden. Als je op die dagen een boer met de hoogkar zag rijden, wist je dat hij een vet kuske verkocht had.

Dort Smits, Helenastraat 66, heeft gedurende 17 jaar, tot in de oorlog, eerst bij de gebroeders Sam en David en later na het vertrek van Sam naar Oss, alleen bij David Zwanenbergh gewerkt. Zijn werk was het verzorgen (voeren, melken, toiletteren, etc.) van de koeien. Hij vertelde het volgende ²³:

De veehandel van de Zwanenberghen was vrij groot. Ze kochten en verkochten voornamelijk koeien. Dort herinnert zich dat ze een keer met 53 koeien naar de markt gingen. Gemiddeld liepen er in de weien in Uden, die de Zwanenberghen, in de buurt van het klooster van de Oude nonnen huurden, zo'n 10 koeien. Ze handelden bebalve in Uden ook in de Maaskant. Daarom hadden ze ook in Boxmeer een aantal weien. Regelmatig deden ze ook zaken met de veefondsen, die hen zogenaamde afgekeurde koeien aanboden. Ze kregen voor de bemiddeling fl 5,- per koe, ongeacht de kwaliteit. De veehandel, die de Zwanenberghen bedreven, was niet alleen regionaal. Zo weet Dort zich te herinneren dat David elke week vrijdag de Zwolse veemarkt bezocht. Daarnaast waren ze ook commissionair voor slachterijen, zoals Zwanenbergh in Oss.

DE TWEEDE WERELDOORLOG

De gedurende de oorlog door de Duitsers afgekondigde maatregelen tegen de Joden waren natuurlijk ook van toepassing op de Udense Joden.

Op 13 jan. 1941 werd een verordening van kracht betreffende een aanmeldingsplicht van personen die geheel of gedeeltelijk van Joodse bloede waren.

Op 2 mei van dat jaar werd afgekondigd dat alle Joden een gele ster met het

Verordnungsblatt Verordeningenblad

für die
besetzten niederländischen
Gebiete
Stück 2

voor het
bezette Nederlandsche
gebied
Stuk 2

Ausgegeben am 13. Januar 1941

Uitgegeven 13 Januari 1941.

INHALT.

Seite

6. Verordnung des Reichskommissars für die besetzten niederländischen Gebiete über die Meldepflicht von Personen, die ganz oder teilweise jüdischen Blutes sind

19

INHOUD.

Blz.

6. Verordening van den Rijkscommissaris voor het bezette Nederlandsche gebied betreffende den aanmeldingsplicht van personen van geheel of gedeeltelijk joodschen bloede

19

woord Jood erop moesten dragen en in alle steden en dorpen werden Joodse vertegenwoordigers benoemd. Later werd bepaald dat met ingang van 10 april 1943 het verblijf van Joden in alle Nederlandse provincies Noord- en Zuid-Holland alsmede Utrecht verboden was. Wanneer we de Udense situatie bezien, kunnen we concluderen dat aan het begin van de oorlog in Uden nog twee Joodse gezinnen woonden, Wolf en van Zwanenbergh.

Verklaring	Bescheinigung
Dragenwacht bij autoriteiten te tonen	Zin Verings bei allen Behörden
De hiernaas gelingsalrede	De hiernaas afgebildete
	
	
<p>van <i>Zwanenbergh David</i> geboren <i>24.9.1875</i> te <i>Uden</i> woonst <i>Uden</i> woonst te <i>Uden</i></p>	
<p>is bij den Joodschen Raad voor Amsterdam als tot bevestiging</p>	
<p><i>J. v. Zwanenbergh</i> Vertegenwoordiger van Uden Verkeken für Uden</p>	
<p>Amsterdam, <i>30 Juli</i> 1942</p>	
<p>JODISCHE RAAD VOOR AMSTERDAM (A. Asscher) (Prof. Dr. D. Colles) Voorzitters</p>	

Verklaring betreffende de aanstelling als vertegenwoordiger ³⁵.

Allereerst het gezin Wolf.

Dit bestond na het overlijden van Bram Wolf in 1933 nog uit zijn weduwe Rosa Wolf-Seijffers en zijn dochter Cato, die in 1893 was geboren. Verder woonde er reeds een aantal jaren een ongetrouwde zus van Rosa in, namelijk Helena (Leentje) Seijffers. Zij woonden in het huidige pand Veghelsedijk 34. *Thé van Lanen* ³⁶ uit het Groenewoud vertelde dat zijn familie zowel voor, tijdens als

na de oorlog veel contact had met de familie Wolf. Nadat de drie vrouwen reeds enige tijd de Joodse ster hadden moeten dragen kwam het bericht dat Leentje zich klaar moest maken voor vertrek. Moeder Rosa was zwaar ziek en hoefde niet mee, terwijl dochter Cato thuis mocht blijven om voor moeder te zorgen. *Thé* heeft gezien hoe Leentje thuis werd opgebaald en hoe het ongeveer 80 jarige oude hardhandig met een weinig bagage in één van de twee reeds volle bussen werd gestopt. Van Leentje werd tijdens de oorlog niets meer vernomen. Cato moest later ook weg, ofschoon moeder nog steeds ziek was. Wat exact de reden is geweest is moeilijk te achterhalen maar zij mocht bij aankomst (waarschijnlijk in Vught) weer meteen naar huis om voor moeder te zorgen. Onderweg zag ze veldwachter Baartmans, die haar achter op zijn fiets mee naar Uden nam. De schrik bij moeder Rosa en Cato was zo groot dat zij zich zoveel mogelijk afsloten van de buitenwereld en 's nachts niet meer alleen in huis durfden te blijven. Om deze reden ging *Thé* van Lanen er elke nacht slapen. Na de oorlog heeft Cato haar Jodenster aan een museum geschonken. Moeder Rosa stierf in 1945 in Uden en haar dochter Cato woonde nog jaren aan de Veghelsedijk en later in Huize St. Jan.

Cato Wolf nam dit koffertje van haar moeder mee toen ze Uden moest verlaten ³⁷.

De familie Zwanenbergh

Bij de van Zwanenberghfamilie verliep de zaak anders. Het gezin bestond uit David van Zwanenbergh, zijn vrouw Judith van Leeuwen en hun dochter Elisabeth (Betty) die in 1923 geboren was.

Betty Stronkhorst-van Zwanenbergh vertelde het volgende ³⁸:

Toen de dreiging groter werd, zocht David voor zijn gezin mogelijkheden om in veiligheid te komen. Hij betaalde aan een bekende fl. 3000,- om met zijn gezin naar Engeland te kunnen ontkomen, maar zonder resultaat. Uiteindelijk besloot hij om met zijn gezin onder te duiken. Zijn bezittingen bracht hij zo goed mogelijk onder. Een kist met allerlei kleine zaken werd in de tuin begraven en waardevolle grotere spullen werden bij bekenden ondergebracht. Plotseling op een morgen was het huis leeg. David had als onderduikplaats de omgeving van Apeldoorn gekozen. De broer van Davids vrouw, Bram van Leeuwen, woonde daar. David en zijn vrouw gingen in Uggelen, een plaatsje vlak bij Apeldoorn, in pension. Zowel Joodse als niet-Joodse personen hadden daar hun toevlucht gezocht. Een in het pension ondergedoken Duits Joodse familie maakte het de pensionbouder zo moeilijk, dat hij deze bij de Duitsers aangaf. Deze familie verrees na haar arrestatie ook de aanwezigheid van andere onderduikers in het pension, die allen werden gearresteerd en weggevoerd. David en zijn vrouw werden naar Sobibor getransporteerd en daar vergast.

Reeds bij het begin van de onderduikperiode was Betty gescheiden van haar ouders. Eerst was ze in huis bij haar oom, Bram van Leeuwen, die gemengd getrouwd was. Om deze reden werd een verblijf in zijn gezin als minder gevaarlijk beschouwd.

Later was ze op enkele plaatsen in Apeldoorn en Uggelen. Uiteindelijk haalde een marechaussee haar zogenaamd als gevangene op. Echter in feite bracht hij haar naar zijn ouders in Hoofddorp in de Haarlemmermeer. In die plaats bracht ze uiteindelijk drie jaar bij pleegouders door tot de bevrijding. Bij deze pleegouders is ze, zoals ze benadrukt zonder dwang, overgegaan tot het protestantisme. Zij had een vals persoonsbewijs op naam van Marie van Schijndel, geboren in Beugen en Rijkevoort. ³⁷

Na de oorlog ging ze met haar pleegbroer terug naar Uden. In de tuin werd de kist met bezittingen opgegraven. Van de andere bezittingen van haar ouders kon ze slechts een klein gedeelte achterhalen. ³⁹

Later huwde ze met de heer Stronkhorst. Deze was politie-agent en tijdens de oorlog ondergedoken. Hij zat in de Haarlemmermeer in het verzet en zorgde voor de pleegouders van Betty voor bonkaarten.

Als gevolg van de oorlog werd in 1950 op last van het ministerie van justitie in het bevolkingsregister van Uden een aantal overlijdensacten ingeschreven en wel van:

Helena Seijffers overleden Sobibor 14-5-1943

David van Zwanenbergh overleden Sobibor 23-7-1943

Judith van Leeuwen overleden Sobibor 23-7-1943

en

Antoinetta Wijnhausen overleden Sobibor 16-4-1943

Wat vreemd is dat Antoinetta Wijnhausen, de moeder van David van Zwanenbergh ook in Uden werd ingeschreven, terwijl ze reeds in 1924 naar Den Bosch vertrok. Noch Dort Smits, die bij de familie in dienst was, noch kleindochter Betty herinneren zich dat ze aan het begin van de oorlog in Uden woonde. Waarschijnlijk moet de verklaring gezocht worden in het feit dat ze na 1924 regelmatig verhuisde tussen Uden en Den Bosch en dus ook soms in Uden was ingeschreven.

Na de oorlog werd op de Joodse begraafplaats in Schijndel een gedenksteen geplaatst waarop ook de Udense in de concentratiekampen omgekomenen worden genoemd. De tekst is als volgt ⁴⁰:

Gedenksteen voor hen, uit Veghel, Schijndel, St. Oedenrode en omstreken, die omkwamen onder moordenaarsbanden in de jaren 1942 en 1943, '44, '45, en die geen graf onder Israël hebben gevonden.

Johanna van Dijk-Monnickendam

Eva Monnickendam

Josef de Groot

Rachel Meyer- de Groot

Eva Neustadt

Hebriette Seyffers

Aaron van der Sluis

Berta van der Sluis- de Lange

Elisabeth, Henriette en Emma van der Sluis

Hertog de Winter

Johanna de Winter-Hertog

Jules de Winter

Kaatje en Lena de Winter

A. Schuder

Nico de Wolf Maurits zn.

Nico Wolf Max zn.

David van Zwanenberg

Johanna van Zwanenberg- van Leeuwen

Her bovenstaande lezend is het mij een raadsel hoe in het boek "Tweeduizend jaar Uden" gesteld kan worden ⁴¹:

Er zijn geen Udense mensen in een concentratiekamp terecht gekomen, of gegijzeld, niemand geëxecuteerd, zelfs de paar Joden die hier waren liet men - behoudens het dragen van een jodenster - vrijwel ongemoeid.

Opgemerkt dient te worden dat ook in Volkel tijdens de oorlog nog een Joods gezin woonde, waarover G. W. Versteegde in haar boek "Volkel, in de Tweede Wereldoorlog" schreef ⁴²:

In Volkel woonde slechts één Jood, de heer Selig een gevluchte Duitser die Amerika niet

meer had kunnen bereiken. Hij vond met zijn katholieke vrouw onderdak in het bejaardenhuis. Wegens de ziekte van zijn vrouw is het concentratiekamp hem bespaard gebleven.

Joodse onderduiker in Uden.

Zoals Betty van Zwanenberg in Hoofddorp zat ondergedoken, waren ook Joden uit andere delen van het land in Uden ondergebracht.

In de buurtschap Kooldert (huidige straten Lage Randweg, Kooldertweg) zaten verschillende onderduikers waaronder enkele Joden.

Ofschoon moeilijk absolute zekerheid is te geven kan met grote waarschijnlijkheid gesteld worden dat bij Willem van Lanen in het huidige pand Knoekdweg 3 een Joodse onderduiker was die Henk heette en bij Janus van Rosmalen in het huidige pand Lage Randweg 19 een Dick, die 30 à 40 jaar oud was.

Kees Terneuzen met moeder van Summeren.

Ook bij de familie van Summeren, die tentijde van de oorlog op het huidige pand Kleuterweg 13 woonde, was een Joods kind in huis.

Het verhaal was dat hij Kees Terneuzen heette en uit Leiden kwam. In feite was hij, Johan, een van de zonen van de Joodse familie de Jong, die in Enschede een meubelzaak hadden. Andere familieleden, zoals vader Bernhard en broer Erwin, zaren in Schayk ondergedoken. De jongen was circa zeven jaar en is ongeveer twee jaar bij de familie geweest.

In sept. 1996 vertelde Albert van Summeren ⁴³ hoe indertijd in het gezin van zijn ouders Kees Terneuzen gedurende ongeveer twee jaar in huis was. Kees was zich schijnbaar, hoe jong hij ook was, van zijn toestand bewust. Hij ging niet naar school en als bezoekers hem vroegen waarom niet, wist hij het antwoord slim te ontduiken. Aangezien hij officieel in het gezin niet aanwezig was, kon hij van een aantal voorzieningen zoals distributiebonnen geen gebruik maken. Kees leed aan astma en had hiervoor medicijnen nodig. Meestal wist de familie de Jong hiervoor te zorgen maar als dat een enkele keer niet lukte, werd Dr. Koning ingeschakeld, hetgeen Albert tot de conclusie brengt dat die er ook wel iets van geweten zal hebben.

SLOT

Na de oorlog begon in Uden, zoals overal in Brabant de opbouw. Alleen de Zwanenberghfamilie kwam niet meer terug. Betty, trouwde in Noord-Holland en woont thans in Den Haag.

In 1945 stierf bij de familie Wolf moeder Rosa. Cato Wolf bleef tot haar dood in 1986 in Uden, eerst aan de Veghelsedijk en later in Huize St. Jan wonen. Ze werd begraven in Oss.

Cato Wolf (pasfoto van haar post-identiteitskaart)

Betty Stronkhorst-van Zwanenbergh (1997)

VERANTWOORDING

Geraadpleegde literatuur:

Naast de in de noten genoemde literatuur werden de volgende algemene werken geraadpleegd.

- J. Cahen en A. van de Sande, Joods leven in Brabant, (s-Hertogenbosch, 1996).
- J. Bader, Uit Veghel en andere verten, De geschiedenis van de Joodse gemeenten te Veghel, Uden, St-Oedenrode en Schijndel, (Breda, 1997). Gegevens uit deze laatste uitgave werden gebruikt voor het hoofdstuk "Het Geloofsleven" en het onderdeel "de Alliance" uit het hoofdstuk "Sociale Verhoudingen".

Informatie werd verkregen van:

Hr. J. Bader, Breda
Hr. C. van de Boom, Leeuweriksweg, Uden
Hr. B. van Echteld, Nieuburgstraat, Uden
Hr. J. van den Elsen, Maasstraat, Uden
Hr. E. Gabriëls, Kerkstraat, Uden
Mevr. van Goor-van Lanen, Volkel
Hr. J. Heessen, St. Annastraat, Uden
Hr. F. Hoefs, Helenastraat, Uden
Hr. M. Hoogaars, Vorstenburg, Uden
Hr. W. Ivits, Gemert
Mevr. A. Janssen-Brands, Odiliastraat, Uden
Mevr. Janssen-Goossens, Odiliastraat, Uden
Joods Historisch Museum, Amsterdam
Mevr. A. van Lanen-Sanders, Burenstraat, Uden
Hr. Th. van Lanen, Groenenwoud, Uden
Hr. W. van Lanen, Mariaheide

Hr. R. van Peer, Streekarchief, Veghel
Hr. J. van de Rijt, Lage Randweg, Uden
Hr. A. van Rosmalen, Hurk, Uden
Hr. H. Sanders, Sonnhofweg, Uden
Hr. A. Slegers, Vorstenburg, Uden
Hr. Th. Smits, Helenastraat, Uden
Mevr. A. Steenis, Helenastraat, Uden
Mevr. B. Stronkhorst-van Zwanenberg, Den Haag
Hr. A. van Summeren, Vluchtoordweg, Uden
Hr. H. van Summeren, Schayk
Hr. A. Verbakel, Paukenstraat, Uden
Mevr. G.W. Versteegde, Volkel
Hr. A. Wijdeven, Orgellaan, Uden
Mevr. A de Wit-van Roosmalen, Zeeland
Mevr. A. de Winter-de Groot, Knokerdweg, Uden
Hr. A. van de Zanden, Cimbaallaan, Uden

Foto's en illustraties werden verkregen van

Hr. J. Bader, Breda
Bibliotheek Heemkundekring, Uden
Mevr. M. Jansen-Boonaerts, Keizershof, Uden
Fam. van Lanen, Groenenwoud, Uden
Hr. R. van Peer, Streekarchief, Veghel
Hr. W. Rovers, Breda
Stichting "Het Uden Archief van Bressers", Wilhelminastraat, Uden
Mevr. B. Stronkhorst-van Zwanenbergh, Den Haag
Fam. van Summeren, Vluchtoordweg, Uden
Hr. A. Verhoeven, Oude Maasstraat, Uden
Fam. Verbossen, Millsebaan, Uden
Hr. A. Wijdeven, Orgellaan, Uden

Noten

1. Dr. C.R. Hermans, Verzameling van charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het Land van Ravenstein. (Den Bosch, 1850), pag. 474.

2. De gegevens, waarbij geen bronvermelding staat, zijn uit de Burgelijke Stand, het Bevolkingsregister en het Kadaster.
3. Jakob Becker, Besneden en begraven... Vijf eeuwen Joden in Tiel en het Gelderse rivierengebied, (Helmond, 1992), pag. 198.
4. Oud Archief Uden (in Streekarchief Veghel).
5. A.L.M. Sanders: De Udense nakomelingen van Abraham van Zwanenberg, in: Genealogisch Tijdschrift voor Oost-Brabant jaargang 12 nr. 4 (okt 1997), pag. 149-154.
6. Jakob Becker, Het Smouse kerkhof te Geffen 1693-1908, (Uden, 1987), pag. 108.
7. Sprokkelingen 35, febr. 1996, pag. 4. (uitg. Heemkundekring Uden).
8. Door de continue veranderingen tengevolge van personen die in en buiten Uden tijdelijk als dienstknecht of als dienstmeid gingen wonen, moeten de aantallen slechts gezien worden als een indicatie.
9. Zo kocht bijvoorbeeld M. van Saxen in 1864 een huis van Theodoor Richten in de St. Jansstraat en bood Nathan van Blijdestijn in 1900 een huis met vergunning voor sterke drank te koop aan. De familie van Helvoirt kocht een huis in de Stationsstraat van de familie de Vries.
10. Deze foto is gemaakt rond 1938.
11. Sprokkelingen 28, april 1994, pag. 9. (uitg. Heemkundekring Uden).
12. Gebaseerd op een gesprek met de heer J. Heessen d.d. 17-9-1997.
13. J.M.I.F.A. Sluyters Uden in oude ansichten (Zaltbommel, 1976) foto 9 en 11.

14. Uit: "De correspondent, Wekelijks Nieuws- en advertentieblad voor Oostelijk N.Brabant" zaterdag 30 juni 1906 (o.a. aanwezig in Bibliotheek Heemkundekring Uden)
15. Een exemplaar van dit briefkaartportret berust bij stichting "Het Udenarchief van Bressers". De handtekening onder het portretje is van de afzender.
16. Notarieel archief Schayk, inv. 2597, nummer 49 en 55 (1871).
17. Notarieel archief Uden, inv. 2994, nummer 148 (1872).
18. De foto met het onderschrift: "Synagoge te koop- Het bedehuis der Israelitische gemeente te Uden (NB) dat jaren als zodanig heeft dienst gedaan, zal thans als gevolg van het ver.... meeste Joden, bij opbod worden verkocht. Het is ingezet op fl 25,-" berust onder andere in het streekarchief in Veghel. Er is een identieke foto met een enigzins ander onderschrift, zodat geconcludeerd kan worden dat deze foto in meerdere kranten heeft gestaan. Tot op heden heb ik niet kunnen achterhalen welke kranten dit waren.
19. W.H. Cornelissen, Het Jodenkerkhof in Schijndel, in: Heemschild no.21, (1978) pag. 64-68.
20. Peter van den Elsen, Boerenapostel Pater Gerlacus van den Elsen 1853-1925 (Gemert 1983), pag. 60
21. Fr. G. van den Elsen, "Over de Joden" in Bloemhofke van Ruth (Oosterhout, 1892), pag. 188
22. De hier opgenomen tekst is uit: P. Flavianus, G. F. M., Missaal voor elken Zondag (Turnhout, 1938).
23. Gebaseerd op gesprekken met de heer Th. Smits, Helenastraat in Uden, d.d. 31-12-1996 en 5-4-1997.
24. Sprokkelingen 8, maart 1962, pag. 3. (uitg. Heemkundekring Uden). De originele advertentie waarnaar Mevr. Louwers verwijst, heb ik nog niet kunnen vinden.
25. Talmudjood, 2e jaargang, 10 oktober 1891.
Dit tijdschrift, dat in 1891 en 1892 in Meersen werd uitgegeven, werd later verboden door toedoen van het Joodse tweedekamerlid A.C. Wertheim. In 1893 werd het voortgezet onder de naam "Waarheid en Recht, Antisemitsch Weekblad". Een fotocopy van de uitgaven van 10 oktober 1892 kreeg ik van de familie Verbossen, Millsebaan in Uden.
26. Deze informatie vond ik op zijn doodsprentje, dat in de bibliotheek van de Heemkundekring Uden aanwezig is in de documentatie van de NBDS, die verzameld werd door de heer Kempkens.
27. Mr. J.J. Wintermans, Geschiedenis van den Noordbrabantschen Christelijken Boerenbond (1946) pag. 297.
28. Bart van Gestel, 100 jaar door kruis en ploeg (Veghel, 1997) pag. 36.
29. H.M. v.d. Elsen, 't Kloppend hart van Uden, (Uden, 1989) pag. 52 en 53.
30. Nieuws- en advertentieblad voor Uden, Veghel, Mill, Ravenstein en omstreken: "Het land van Ravenstein" 1e jaargang, no. 27, zaterdag 2 juli 1910. (o.a. aanwezig in Bibliotheek Heemkundekring Uden)
31. P.E.M. v. Antwerpen, Boeëre op skraol zaand 't moes, en 't zò en 't kòs... (Boekel 1997) pag. 41.
32. Over de identiteit van de twee Joodse kooplieden heb ik geen zekerheid kunnen krijgen. Het zou kunnen zijn, dat de linkse Max Cohen is en de rechtse Wolf.
33. Drs. T. Langenhuizen, ...van den eerlijken handel... Een eeuw coöperatieve veehandel en vleesverwerking: ENCEBE Boxtel in historisch perspectief, (Boxtel, 1989) pag. 12.

34. Angeline van der Donk, Buurten onder de oude eik. (Uden 1997), pag. 256
35. Het origineel is in bezit van Mevr. Stronkhorst-van Zwanenberg in Den Haag.
36. Gebaseerd op gesprekken met de heer Th. van Lanen Groenewoud in Uden d.d. 7-9-1996, 13-11-1996, 31-5-1997.
37. Het originele koffertje is in bezit van de familie van Lanen, Groenewoud in Uden.
38. Gebaseerd op gesprekken met Mevr. Stronkhorst-van Zwanenberg d.d. eind mei 1997, 15-9-1997 en 26-9-1997.
39. Leo van Ravenstein heeft een romannetje geschreven over Uden voor en in **de Tweede Wereldoorlog**. Hierin komen ook herkenbaar een aantal passages over de familie van Zwanenberg voor. Echter de auteur schrijft dat de personen **ontsproten** zijn aan de fantasie van de schrijver, zodat er geen garantie is, dat alle beschreven zaken een authentieke weergave van de werkelijkheid zijn.
Leo van Ravenstein, De gebroken spiegel. (Helmond, 1972)
40. Tekst overgenomen uit: "Vertaling der Zerke-opschriften Joodse begraafplaatsen Schijndel", welke verkregen werd van Joods Historisch Museum te Amsterdam.
41. J.B. v. Heessel, Tweeduizend jaar Uden, pag. 327.
42. G.W. Versteegde, Volkel, van bezetting tot bevrijding 1939-1945, (Volkel, 1990) pag. 39 en 40.
43. Gebaseerd op een gesprek met de heer A. van Summeren, Vluchtoordweg te Uden d.d. 22-9-1996, alsmede op een telefoongesprek met de heer H. van Summeren te Schayk d.d. 29-1-1997.

A.L.M. SANDERS

"..ALLE ISRAELIETEN TE UDEN.."

Grepen uit de Joodse geschiedenis van Uden.

